

De civitate Dei | De stad van God

Die je wel moest verlaten, blijft toch altijd bij je.

voor Inge

(2-5-1940 – 2-6-2019)

bij leven al een engel

AURELIUS AUGUSTINUS

De civitate Dei | De stad van God

als tweejarige kalender in boekvorm vertaald en
toegankelijk gemaakt door Chris Dijkhuis

 Adveniat

De civitate Dei: 'De stad van God'
Aurelius Augustinus

Derde druk, 2024

ISBN 9789089723987
NUR 700

Vertaald uit het Latijn en samengevat door Chris Dijkhuis
Vormgeving omslag en binnenwerk: Geert de Koning
Redactie: Jan Brouwers & Laurens Waerboom

Geciteerde Bijbelvertaling: De Nieuwe Bijbelvertaling, Nederlands Bijbelgenootschap, 2004.

Afbeelding omslag: Augustinus met brandend hart en de 'De civitate Dei' in zijn hand: Basilica di Santo Spirito, Firenze. Bewerkte foto van Harry Koopmans.
Foto vertaler: Geert Schamp

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Augustijnen van Nederland, DELA, Stads klooster Mariken Nijmegen, het Sormanifonds, de Geloofsgemeenschap Augustinus Eindhoven en meerdere particuliere weldoeners.

© 2022 Berne Media | uitgeverij abdi van berne
© 2024 Adveniat, onderdeel van Jongbloed Christelijke Media – Leeuwarden

Alle rechten voorbehouden.
www.adveniat.nl
www.jongbloedmedia.nl

Inhoudsopgave

Aan de lezers van de tweejarige kalender in boekvorm	7
De tekst	8
De stad van God, inleiding	11
Augustinus en de Bijbel	12
Boek I	14
Boek II	59
Boek III	96
Boek IV	129
Boek V	163
Boek VI	191
Boek VII	206
Boek VIII	237
Boek IX	261
Boek X	281
Boek XI	313
Boek XII	348
Boek XIII	375
Boek XIV	398
Boek XV	432
Boek XVI	458
Boek XVII	499
Boek XVIII	524
Boek XIX	579
Boek XX	607
Boek XXI	645
Boek XXII	674
Register van bijbelplaatsen	717
Register van Latijnse en Griekse auteurs	724
Register van namen	727
Register van onderwerpen	740

1 januari

Aan de lezers van de tweejarige kalender in boekvorm

In zijn voorwoord aan Marcellinus, gevolmachtigde van keizer Honorius in Carthago, omschrijft Augustinus zijn plan voor ‘De civitate Dei’ als “magnum opus et arduum”. Ik mag dat Augustinus misschien een klein beetje nazeggen: het is een groot en moeilijk karwei, maar ik waag het er toch maar op. Als vertaler het werk van Augustinus helemaal recht doen is vrijwel onmogelijk. Daarvoor is het te groot en te complex.

Afgezien van de vertaling van Fennacolijs uit 1621 kwam Gerard Wijdeveld (1905-1997) in 1983, ruim drie eeuwen later, met de enig gangbare vertaling in het Nederlands. Sindsdien heeft niemand het aangekund of aangedurfd een vertaling te maken die wat meer van inmiddels de 21ste eeuw is. Wijdevelds vertaling is een van de hoogtepunten uit zijn kolossale oeuvre. Het taalgebruik van 1983 heeft echter een grote verandering ondergaan. De menswording van Christus bijvoorbeeld kan niet meer als zijn ‘komst in het vlees’ beschreven worden. Het boek is niet makkelijk te hanteren, de noten zijn lastig na te slaan en de opmaak bemoeilijkt het bestuderen van de tekst en nodigt niet echt uit tot het lezen ervan.

Lang geleden kreeg ik het idee ‘De civitate Dei’ tot onderwerp van een scheurkalender te maken. Dat werd al betrekkelijk snel vanwege zijn 662 hoofdstukken een tweejarige bureaukalender. Ook dat bleek niet haalbaar: er was geen ruimte om de noodzakelijke achtergrondinformatie voor een groter publiek op te nemen. Bovendien strookte een complete vertaling als die van Wijdeveld niet met mijn bedoeling het belangrijke werk toegankelijk te maken. Uiteindelijk is van het kalender-idee de opzet overgebleven: de totale inhoud is verspreid over twee jaren: de kleinere hoofdstukken zijn opnieuw vertaald, de grotere zijn gedeeltelijk samengevat of verdeeld over twee of meer dagen, maar wel wat de omvang betreft zodanig dat er dagelijks tijd en aandacht aan te besteden valt. De werktitel was dan ook ‘Dag in dag uit Augustinus’. Dat laat onverlet dat het geheel bij lezing ook anders te verdelen valt. Paul van Tongeren noemt dat ‘lectio divina’.

‘Augustinus dag in dag uit’ heeft geen wetenschappelijke pretenties, maar wil een stuk theologisch en kerkelijk verleden toegankelijk maken en dat onder meer met ‘geen heden zonder verleden’¹⁾ voor ogen. Dat het toegankelijk maken van ‘De civitate Dei’ in de vorm van een tweejarige kalender in boekvorm een hachelijke onderneming is, ben ik mij terdege en zelfs pijnlijk bewust. Allereerst door mijn beslissing om van veel hoofdstukken slechts fragmenten op te nemen. Daar doe ik Augustinus ipso facto onrecht mee. Ook zijn literaire stijl is slechts zelden te benaderen. De vaak zeer lange zinnen vallen helaas vaak voor de leesbaarheid ten offer aan verknipping. Woordspelingen en alliteraties zijn ook maar mondjesmaat na te volgen. Waar dat mogelijk was heb ik in dezelfde passages naar andere woordspelingen en alliteraties gezocht evenals mijn hooggewaardeerde leermeester prof. dr. A.D. Leeman (1921-2010) in zijn vertaling van Petronius’ *Saturae*²⁾. De kunst van vertalen is het origineel zoveel

mogelijk te benaderen qua inhoud, qua stijl en qua vorm, uitgaande van de leesbaarheid. Ik heb geprobeerd Augustinus' boodschap zo zuiver mogelijk over te brengen met, voor- of achteraf, een toelichting bij de vertaalde fragmenten of in de noten. Met name waar het de enorme hoeveelheid Bijbelcitataten betreft heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de onder meer door Wijdeveld verrichte voorarbeid. Een uitvoerig register met onderwerpen dat bij Wijdeveld ontbreekt, moge de toegankelijkheid nog vergroten. Voor alle registers geldt dat ik geen paginanummers, maar boeken en hoofdstukken heb vermeld, dit om citaten en onderwerpen in hun context aan te bieden.

Het gaat dan om de 22 boeken die samen 662 hoofdstukken omvatten en 4 aparte inleidingen en wel op de boeken I, V, VI en VII. De later toegevoegde brevicula³⁾ die per hoofdstuk een indicatie van de inhoud willen geven, heb ik in tegenstelling tot Wijdeveld wel in vertaling opgenomen. De nieuw vertaalde hoofdstukken en fragmenten staan tussen * asterisken *, de samenvattingen staan in cursief en springen in. De data van het tweede jaar zijn voorzien van een hoge punt. De Latijnse tekst die ik heb gebruikt, is de Loeb-editie in de zeven deeltjes.

Tot slot wil ik mijn grote dankbaarheid uitspreken voor mijn meelezers: Tom van den Beld, romanist en theoloog, Hans van den Berg, classicus, en Jan Heinen, neerlandicus: hun correcties en adviezen bleken onmisbaar. Die dankbaarheid gaat ook uit naar mijn zus Liesbeth Dijkhuis voor haar facilitaire ondersteuning.

1) Onder meer Stichting Geen Heden Zonder Verleden, Hensbroek 2003 en Willem Dijkhuis (1942-2011), *Geen heden zonder verleden*, BNR Nieuwsradio, Amsterdam 2006. Overigens zette uitgerekend historicus Maarten van Rossem op woensdag 7 juli 2021 in het tv-programma 'De slimste mens', mogelijk als grap bedoeld, een vraagteken bij deze waarheid met het advies het hele verleden overboord te kieperen.

2) C. Petronius Arbitrator, *Schelmen en tafelschuimers*. Een satirische zedenroman uit de tijd van Keizer Nero. Hilversum/Antwerpen 1966.

3) Eugippius (6e eeuw) werkte er al mee. Zie: C. Lambot, *Lettre inédite de S. Augustin relative au 'De civitate Dei'* in *Revue Bénédictine* 51 (1939) pp. 117.

2 januari

De tekst

Het Latijn van 'De civitate Dei' is heel anders dan dat van Augustinus' preken, het is studeerkamertaal en dat geldt ook voor Wijdevelds vertaling. De stijl van het boek aangevuld met de eruditie die overal uit het kolossale werk spreekt, maakt dat 'De civitate Dei' een moeilijk boek genoemd mag worden. Augustinus is met zijn 'Confessiones' en zijn preken voor velen een inspiratiebron, maar dat geldt veel minder voor zijn overige geschriften.

In Trouw van 30 maart 2017, de Verdieping pagina 19, verscheen "Gaat 'Adam en Eva' over de zonde?", een artikel naar aanleiding van het thema 'verboden vruchten' van de Boekenweek. Daaruit een citaat van Peter Nissen, hoogleraar Oecumenica aan de Rad-

boud Universiteit Nijmegen. Augustinus wordt door Nissen in het genoemde artikel beschreven als theoloog uit de vierde eeuw die een immense invloed heeft gehad op de leer in de christelijke kerken en de manier waarop de Bijbel wordt gelezen, vandaar dat hij ook wel ‘kerkvader’ wordt genoemd. Augustinus stelde dat sinds Adam en Eva iedereen deelt in de schuld van dit eerste mensenpaar. Nissen: “De sombere lijn in het christendom, het negatieve denken over seksualiteit, het lichamelijke en het aardse, gaat grotendeels op hem terug. Augustinus heeft het christendom belast met de erfzonde. Dat concept kom je vóór hem eigenlijk helemaal niet tegen.”

Over de hete hangijzers die Nissen noemt, over de Drie-eenheid en over het antropologisch lezen van de Bijbel, heb ik in de noten alleen iets opgenomen wanneer ik dat voor het begrip van de tekst wenselijk of zelfs noodzakelijk achtte. Kortom: ik heb Augustinus voor zichzelf laten spreken. Wie zijn tekst leest, moet voor ogen houden dat het gedachtegoed van zeventien eeuwen geleden betreft.

De NBV

Voor de Bijbelcitaten ben ik uitgegaan van ‘De Nieuwe Bijbelvertaling’ uitgeverij NBV, Heerenveen, 2004, 1e druk, 2e oplage, tekst Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004. Sederdien is er wel het een en ander veranderd, maar de vertrouwde teksten sluiten een confrontatie met min of meer aanstootgevende, uiteraard wel goed bedoelde, modernismen uit.

De NBV-vertaling is niet onbesproken. Naar verluidt hebben de vertalers onder meer het consigne gekregen ervoor te zorgen dat de teksten gemakkelijk voorgelezen kunnen worden. Dat brengt onvermijdelijk risico’s met zich mee. Afgezien van de kribbe/voederbak en herberg/nachtverblijf van Lucas 2,7, is er op de vertaling van Lucas 2,14 ‘pax hominibus bonae voluntatis’ met in plaats van ‘vrede voor mensen van goede wil’ ‘vrede voor alle mensen die hij liefheeft’ veel aan te merken. Ik zie Hiëronymus al naar zijn schrijfgerei reiken voor een pittig commentaar. Dan heb ik het niet over het consequent niet gebruiken van de hoofdletter bij het noemen van het Opperwezen, maar over een grondige betekeniswijziging waar bij ‘van goede wil’ sprake is van een beperkende bepaling die bij ‘alle mensen die hij liefheeft’ impliceert dat er ook mensen zijn die Hij niet liefheeft.

Augustinus zelf betrapt de NBV op iets anders. In XVI, 43b verwijst hij bij het uitdrijven van duivels door Gods vinger (Lucas 11,20) naar Exodus 31,18 waar staat dat de stenen van het verbond door Gods vinger geschreven zijn. Die vinger heeft de vertaler van Exodus laten staan, maar de vertaler van Lucas heeft van de vinger ‘Gods kracht’ gemaakt. Vrij regelmatig heb ik in de noten aangegeven dat ik de NBV niet gevolgd heb. Het betreft dan formuleringen die ik erg lelijk vind zoals het persoonlijk voor-naamwoord ‘hun’⁴⁾ en de meervoudsvorm ‘volken’ van volk waar ik bij volken meer denk aan bijen en indianen. Zie ook overmorgen 4 januari ‘Augustinus en de Bijbel’ over tekstuele verschillen tussen Augustinus’ versie en de Vulgaat.

4) Afgezien van Atilla de Hun en het krom Nederlandse ‘Hun zeggen dat...’ is er de regel uit het lied ‘Keplinkepling’ van Drs. P over onder meer een Hunnenplaag: “de onzen stellen zich teweer, de hunnen winnen keer op keer.” Een consultatie van ‘Onze Taal’ leverde het advies op waar mogelijk ‘hun’ te vermijden en ‘ze’ of ‘die’ te gebruiken.

Biografie en doorwerking

Voor een biografie van Augustinus die de opzet van ‘Aurelius Augustinus, De civitate Dei, de stad van God’ te boven gaat, zij de lezer bijvoorbeeld verwezen naar Hans van Reisen, Augustinus, bisschop van Hippo: beknopt overzicht van zijn leven en werk, Eindhoven 1995 of, uitvoeriger, Peter Brown, Augustinus van Hippo, Agon Amsterdam 1992 of, recenter, Klaus Rosen, Augustinus Genie und Heiliger, Eine historische Biographie, Darmstadt 2015.

Ook een studie van de doorwerking van ‘De civitate Dei’ past niet bij de opzet van dit boek, er valt eerder aan een vervolgstudie te denken of aan een vertaling van onder meer:

- Frederick H. Russell, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1975, eerste hoofdstuk over ‘De civitate Dei’.
- Allan Fitzgerald e.a., *Augustine through the Ages*, Grand Rapids: Eerdmans 1999.
- James Wetzel (red.), *Augustine’s City of God, A Critical Guide*, Cambridge University Press, 2012 inclusief een voortreffelijke bibliografie.
- Sophia Moesch, *Augustine and the Art of Ruling in the Carolingian Imperial Period: Political Discours in Alcuin of York and Hincmar of Rheims*, New York: Routledge, 2020.

Tot slot

Het grote en moeilijke karwei, ‘magnum opus et arduum’, is afgezien van de ondersteuning door meelezers en uitgever een eenmansproject en derhalve onvermijdelijk niet vrij van fouten en onzorgvuldigheden. Lezers die de uitgever daarvan in kennis stellen, vergroten, bij voorbaat in dank, de toegankelijkheid van een mogelijke herdruk.

3 januari

De stad van God, inleiding

‘De civitate Dei’ is ten nauwste verweven met de Goten, een volk dat oorspronkelijk woonde op het eiland Gotland en in het zuiden van Zweden. De Goten trokken al vóór Christus de Baltische Zee over. Rond 400 n.Chr. hadden ze zich gevestigd aan de

Zwarte Zee. Ze splitsten zich in Visigoten en Ostrogoten. De Visigoten onder leiding van Alarik plunderden Rome van 24 tot 26 augustus 410. Alarik, een Ariaans christen, kon slechts verhinderen dat zijn soldaten het asielrecht van kerken en gewijde plaatsen schonden. Het plunderen, brandstichten en verkrachten was voor velen, christenen en niet-christenen, een schok: zou de eeuwige stad Rome vergaan?

In de vierde eeuw was de plaats van de godsdienst in het Romeinse rijk ingrijpend veranderd: na de laatste christenvervolgingen onder Diocletianus en Galerius werd het christendom eerst getolereerd, vervolgens beschermd en uiteindelijk kwam het zelfs tot een verbod van de heidense eredienst. Dat betekende niet dat de controverse tussen de christenen en de aanhangers van de oude godsdienst, veelal de oude aristocratie, tot het verleden behoorde. De christenen die hun ene ware God alle macht toekenden, zagen zich in een hoek gedreven omdat hun God hen kennelijk niet in hun nood geholpen had.

Bijvoorbeeld uit zijn preken weten we dat de ramp ook aan Augustinus in Hippo, Noord-Afrika, niet voorbij ging. De christenen kwamen met het verwijt dat de stoffelijke resten van in Rome begraven heiligen de stad niet hadden geholpen, de niet-christenen met de aanklacht dat de goden wraak namen op de groei van de nieuwe godsdienst. In zijn 'Retractationes', waarin de oude Augustinus na herlezing van zijn werk wat herzieningen (letterlijk 'terugtrekkingen') aanbrengt zegt hij 'De stad van God' geschreven te hebben tegen die godslasteringen en misvattingen van de heidenen. Dat betreft dan voornamelijk de boeken I-X. In de boeken XI-XXII gaat het vooral om wat het christendom zelf inhoudt. De eerste boeken zijn dus meer apologetisch van aard: een intellectuele verdediging van het christendom. In de latere boeken speelt de Bijbel een veel grotere rol dan in de eerste tien.

Augustinus heeft ervoor gekozen de stad van God en de stad van de duivel tegenover elkaar te zetten. In boek XI-XIV gaat het over de schepping en de val zowel van de mens als van de engelen. XV-XIX behandelen de geschiedenis van beide steden met veel citaten uit het Oude Testament. De toekomst en de eindfase van beide steden komt aan de orde in boek XIX-XXII.

Omvang

We verkeren in de gelukkige omstandigheid dat we de kolossale omvang van 'De Civitate Dei' wat duidelijker kunnen maken omdat we de beschikking hebben over de vertaling van de 'Confessiones' in dezelfde serie, Ambo-Klassiek, van dezelfde vertaler, Gerard Wijdeveld.

De volgende getallen spreken boekdelen:

De Belijdenissen is verdeeld over 13 boeken, De stad van God over 22.

De Belijdenissen beslaat 324 pagina's, De stad van God 1159.

De Belijdenissen heeft 20 pagina's aantekeningen, De stad van God 54.

De stad van God is bovendien voorzien van een register van namen en van Bijbelplaatsen.

Eruditie

Afgezien van de omvang van ‘De stad van God’, imponeert het werk door de laat-antieke eruditie van Augustinus die door prof. dr. J. den Boeft ‘een top-intellectueel in de vroege 5^e eeuw’ wordt genoemd.¹⁾ Hij wijst op Augustinus’ kennis van de filosofie en de geschiedenis, maar ook van de natuurwetenschap, tekstwetenschap, taalkunde, geografie en literatuur. Augustinus, geboren in 354, begint aan ‘De civitate Dei’ omstreeks 413. Pas dertien jaar later, vier jaar voor zijn dood in 430, eindigt hij met de befaamde dubbele afsluiting “Amen. Amen”.

Dat het werk van Augustinus bewaard is gebleven, is ook van historisch belang omdat hierin bijvoorbeeld fragmenten van de Romeinse schrijver, redenaar en staatsman Cicero (106-43 v.Chr.) te vinden zijn en wel van de ‘Hortensius’, een geschrift dat verloren is gegaan. Het is een dialoog over het geluk van de mens dat eerder in de filosofie dan in spitsvondige retoriek te vinden is. Het grootste aandeel van de overgeleverde fragmenten ervan levert Augustinus.

Dat geldt ook voor het werk van Varro (116-27 v.Chr.). Van Varro’s omvangrijk oeuvre is niet meer dan een geschrift over de landbouw in drie boeken, ‘De re rustica’, en een gedeelte van zijn ‘De lingua Latina’, over de geschiedenis van het Latijn in 25 boeken, bewaard gebleven. Onder de vele latere auteurs die Varro citeren, neemt Augustinus een belangrijke plaats in. Via Augustinus is Varro een van de belangrijkste bronnen waar het gaat om het oudste Rome.

De Bijbel krijgt bij dat alles van Augustinus een centrale plaats in twee opzichten: de Bijbel bepaalt denken en doen van de mens en is ook de maatstaf voor alle kennis.

4 januari

Augustinus en de Bijbel

Augustinus beheerste het Hebreeuws niet en het Grieks maar zeer beperkt. In Boek XVIII, 42 en 43 beschrijft hij uitvoerig de totstandkoming van de eerste vertaling van de Hebreeuwse tekst van de Bijbel: die vertaling in het Grieks is de geschiedenis ingegaan als de ‘Septuagint’ de gelijkkluidende vertaling die 72 vertalers onafhankelijk van elkaar voor Grieks sprekende joden gemaakt zouden hebben. De voor het gemak maar als ‘de zeventig’ aangeduide vertaling is tussen ca. 250 en 100 v.Chr. tot stand gekomen en de kwaliteit van de verschillende boeken ervan vertoont een grote variatie. Zelf werkte Augustinus meestal met de *Vetus Latina*, een verzamelnaam voor een aantal oude vertalingen van die Septuagint: van het Grieks naar het Latijn dus. Ook de kwaliteit van die vertalingen was heel verschillend. Dat was hem duidelijk. Meestal vergeleek hij verschillende vertalingen, gebruikte in preken buiten Hippo de vertaling van de plaatselijke kerk en bij twee heel verschillende vertalingen becommentarieerde hij ze vaak allebei zonder zich aan een keuze te wagen.

De Vetus Latina werd verdrongen door de vertaling van Hiëronymus (347-419 of 420) uit de Hebreeuwse grondtekst. Gaandeweg werd die zo algemeen gebruikt dat wij die nu nog onder de benaming 'Vulgaat' kennen.

Augustinus stond gereserveerd tegenover de invoering van het werk van Hiëronymus die én het Hebreeuws én het Grieks én het Latijn beheerste. Augustinus was niet een letterkundige als Hiëronymus, eerder een filoloog.

Twee steden

De gedachte dat er twee steden zijn, een van God en een van de duivel, is grotendeels van Augustinus zelf. Hij beroept zich daarbij op de Bijbel met citaten uit de Openbaring (het nieuwe Jeruzalem tegenover Babylon), brieven van Paulus en de Psalmen. In zijn 'Retractationes', schrijft Augustinus aan het einde van zijn leven dat het inderdaad over twee steden gaat, maar... 'titulum tamen a meliore acceperunt'²⁾, ze hebben de titel gekregen van de beste van beide. Het Latijnse woord 'civitas' heeft meerdere betekenissen: burgerschap, burgerrecht, gemeenschap van burgers, burgerij, samenleving, staat en in het Oud-Latijn zowel als in het latere Latijn ook stad, dus samenvallend met 'urbs'. In het Duits wordt de term vertaald met 'Gottesstaat' of 'Gottesbürgerschaft'. In navolging van Wijdeveld heb ik voor 'stad' gekozen. Hoewel sommige middeleeuwse afbeeldingen doen denken aan een hemels Jeruzalem, is dat niet Augustinus' bedoeling. In boek xiv, 28 schrijft hijzelf: "Twee soorten liefde hebben twee steden laten ontstaan. De eigenliefde tot het verachten van God aan toe, uiteraard de aardse. De hemelse liefde daarentegen tot zelfverachting aan toe, de liefde tot God. Kortom: de ene beroemt zich op zichzelf, de andere op de Heer."³⁾ Bij 'stad' is dus aan 'gemeenschap' te denken, om terminologische en traditionele redenen heb ik 'stad' laten staan. Die stad van God bestaat zowel uit de stad in het tijdelijke op aarde als de stad in het buitentijdelijke hiernamaals. De aardse stad staat in het buitentijdelijke een totaal ander hiernamaals te wachten.

1) Hermeneus 74/2, 2002.

2) Retractationes 2,43,2.

3) Zie ook 2 Kor. 10,17.

5 januari | INHOUD VAN BOEK I

Na het voorwoord, bedoeld voor het hele werk, gaat boek I vooral in tegen de heidense – niet-christelijke dus – aantijgingen dat het nieuwe geloof verantwoordelijk is voor de plundering van Rome door de soldaten van Alarik in 410. De ramp ligt nog vers in het geheugen, als Augustinus drie à vier jaar later aan zijn ‘De civitate Dei’ begint. Boek I is het begin van het apologetische gedeelte. Apologie betekent verdediging, samengesteld uit het Griekse ‘apo’ (weg van) en ‘logos’ (woord). Augustinus weet daar wel raad mee. Hij betoogt dat alle oorlogen verschrikkingen meebrengen en slaat zijn tegenstanders met een citaat van Vergilius om de oren.

Augustinus schrijft voor de intellectuele elite van zijn dagen en komt meteen met voorbeelden van vaak veel grotere rampen die zich hebben voltrokken in de tijd dat het christendom nog niet bestond en de heidense goden opgeld deden. Die goden stonden er bepaald niet borg voor dat verslagen vijanden gespaard werden. De Grieken hebben Troje met de grond gelijk gemaakt en de Romeinen deden in de derde Punische oorlog hetzelfde met Carthago. Dat laatste voorbeeld raakt Augustinus althans in boek I op het eind maar terzijde aan, wellicht omdat het hem te dicht bij huis is. In feite ging het in het Rome van 410 veel beter want de barbaren hielden zich wel aan het asielrecht van de kerken – daar hadden zelfs heidenen hun toevlucht gezocht – en dat kan alleen maar aan Christus worden toegeschreven.

Augustinus besteedt veel aandacht aan de verkrachting van vrouwen. Zelfmoord wordt uitvoerig besproken en met grote stelligheid afgewezen. Eerder dan bij de christenen moet de schuld bij de heidenen gezocht worden. Het zedelijk verval heeft de ramp over de stad afgeroepen.

6 januari | Boek I, voorwoord

Opzet en inhoud van het werk.

Hieronder de complete tekst:

* De roemrijke stad van God verdedigen tegen degenen die hun eigen goden hoger achten dan de stichter van die stad, dat heb ik op mij genomen. Die stad bestaat zowel in de loop der tijden hier, nu ze, levend vanuit haar geloof, als een vreemde tussen de ongelovigen woont, als ook in de onveranderlijke, eeuwige woning waar ze nu nog geduldig naar uit ziet totdat de rechtspraak zich weer voegt naar het recht¹. Dan zal de aardse stad de hemelse stad luisterrijk binnengaan als de uiteindelijke overwinning en de vrede tot stand zijn gekomen.

Ik ga dit werk ook ondernemen, mijn dierbare zoon Marcellinus²⁾, omdat ik mij daartoe met een belofte aan jou verplicht heb. Het is een groot en moeilijk karwei, maar God is mijn helper.

Ik ben me er namelijk van bewust dat het een hele opgave is hoogmoedigen te overtuigen van de macht van de nederigheid. Nederigheid kan namelijk alle, in het ongewisse van deze tijd wankele, aardse hoogten overstijgen. En dat gebeurt niet door de arrogantie van de mens, maar door de genade van God. Want de koning en stichter van deze stad waarover ik wil gaan spreken heeft in de Schrift van zijn volk een goddelijke wet geformuleerd en die luidt: “God keert zich tegen hoogmoedigen, maar aan nederigen schenkt hij genade.”³⁾ Dit onderscheid, dit onderscheid van God, matigt zich echter ook de opgeblazen en hoogmoedige geest van mensen aan. Die horen zich graag prijzen als lieden die “onderworpenen sparen en hoogmoedigen elimineren.”⁴⁾

Over de aardse stad, die met haar hang naar de heerschappij zélf door haar heerszucht wordt beheerst, ook al zijn de volkeren haar slaven, mag ik daarom niet zwijgen en moet ik vermelden wat de opzet van deze nu begonnen onderneming vereist en wat binnen mijn mogelijkheden ligt. *

1) Ps. 94,15.

2) Marcellinus, in Carthago sinds 410 gevormd door keizer Honorius met als opdracht de strijd tussen katholieken en donatisten tot een einde te brengen: de donatisten waren tegen de houding van de kerk om conflicten met de Romeinse overheid zoveel mogelijk te voorkomen. Marcellinus werd al snel bevriend met Augustinus, was overtuigd katholiek, katholiek in de zin van geen aanhanger van een schismatische stroming, en maakte zich behalve over katholieken-donatisten ook zorgen over wrijvingen tussen christenen en heidenen. Op grond daarvan heeft hij Augustinus om dit werk gevraagd. Het is niet bekend of hij er ook iets van gelezen heeft: na het neerslaan van een opstand van troepen onder leiding van Heraclianus werd hij in de zomer van 413 gearresteerd en na een snelle berechting op 23 september onthoofd. Behalve hier wordt hij ook nog in Boek II,1 genoemd.

3) Jak. 4,6.

4) Vergilius, Aeneis VI,853. In de vijfde eeuw wisten alle lezers dat Augustinus dit Vergilius-vers gebruikt om de trotse Romeinen van vroeger op hun plaats te zetten.

7 januari | Boek I,1

De tegenstanders van Christus' naam die bij de verwoesting van de stad door de barbaren zijn gespaard om Christus' wil.

Hieronder de complete tekst:

* Uit die aardse stad stammen namelijk de vijanden tegen wie de stad van God verdedigd moet worden. Onder hen zijn er weliswaar veel die op hun goddeloze dwaling terugkomen en zeer betrouwbare burgers van die stad worden, maar veel anderen ontvlammen in een zo vurige haat tegen haar en zijn zo ondankbaar voor de onmiskenbare weldaden van haar Verlosser, dat ze vandaag tegen haar zelfs niet stil zouden